

Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığının məktəblərdə tədrisi tarixindən

İmran Verdiyev

Əməkdar müəllim. Azərbaycan.

E-mail: imranverdiyevi@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-5147-544X>

XÜLASƏ

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin təhsil müəssisələrində öyrədilməsi tarixindən bəhs olunur, mollaxana və mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuş əsərləri haqqında məlumat verilir. Həmçinin şairin əsərlərinin dərsliklərə salınmasından, sovet dövründə görkəmli ədibin ədəbi irsinə münasibət və əsərlərinin tədrisindən söhbət açılır.

AÇAR SÖZLƏR

M. Füzuli, mollaxana, məktəb, tədris, dərslik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 08.07.2024

Qəbul edilib: 30.08.2024

M E T H O D S

From the History of Teaching the Life and Creativity of Mahammad Fuzuli in Schools

Imran Verdiyev

Honored teacher. Azerbaijan.

E-mail: imranverdiyevi@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-5147-544X>

ABSTRACT

It's discussed about the history of teaching the works of the great Azerbaijani poet M. Fuzuli in educational institutions in article. It's reported about his works used as a textbook in mollakhana and madrasas. The poet's works are discussed in textbooks. In the Soviet period, the attitude towards the literary heritage of the outstanding writer and the teaching of his works are reported. In the years of independence, new approaches to the literary poet's heritage, teaching of his works in secondary schools are touched upon.

KEYWORDS

M. Fuzuli, mollakhana,
school, teaching, textbook

ARTICLE HISTORY

Received: 08.07.2024

Accepted: 30.08.2024

Giriş

Orta əsrlər dövründə yaşayıb yaradan Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli mütəfəkkir və filosof, ədəbiyyat tariximizdə divan janrının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Ümummilli liderimiz H. Əliyev deyirdi: *“Füzulinin humanizm və ümumbəşəri dəyərlərlə mayalanmış yaradıcılığı bütün bəşəriyyət üçün böyük mənəvi qidadır”*.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyevin “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” imzaladığı Sərəncamda isə oxuyuruq: *“Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında müstəsna yer tutan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ədəbiyyatına mühüm təsir göstərən qüdrətli sənətkardır. Hərtərəfli biliyə malik mütəfəkkir kimi onun həyata, insana dərin məhəbbət aşılayan və daim gözəllik duyğusu ilə, ülvə ideallarla yaşamağa çağıran çoxcəhətli bədii-fəlsəfi irsi Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi misilsiz mənəvi sərvətlərdəndir...”*.

Dahi şair Füzulinin “çoxcəhətli bədii-fəlsəfi irsi” yaşadığı dövrdən öyrənilməyə başlanmış, istedadlı nümayəndələri ilə tanınan bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. C. Məmmədquluzadə 1925-ci ildə, haqlı olaraq, yazırdı ki, “hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır”.

Əsas hissə

Məqalədə dahi şairin həyat və yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi tarixindən bəhs edilir. Araşdırmalar göstərir ki, könüllər sultanının məktəblərdə öyrədilməsinin tarixi elə öz dövründən – XVI əsrin sonlarından başlanmışdır. Mollaxana, mədrəsə və xüsusi məktəblərdə mükəmməl proqram və dərsliklər olmadığı üçün tədris vəsaiti kimi Quran, “Qabusnamə”, “Kəlilə və Dimnə”dən başqa, bədii ədəbiyyat incilərindən – Xaqaninin, Nizaminin, Ruminin, Tusinin, Əvhədinin, Sədinin, Hafizin və başqalarının yazdıqları əsərlərdən istifadə olunurdu. XVI əsrin sonlarından bu tədris vəsaitləri sırasına dahi şair Füzulinin “Divan”ı, “Leyli və Məcnun” poeması və digər əsərləri də əlavə olunmuş, tezliklə ən nüfuzlu dərs vəsaitlərindən birinə çevrilmişdi [1, s. 5]. XIX əsrin sonlarına qədər Azərbaycan və Orta Asiya məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi üçün anadilli ilk dərs vəsaiti kimi onun “Leyli və Məcnun” poemasının mətnlərindən istifadə edilmişdir. “Söhbətül-əsmar” əsəri isə pedaqoji ədəbiyyatda Azərbaycan dilində yazılmış ilk uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qiymətləndirilir [2, s. 73].

Tarixi faktlar göstərir ki, XVII əsrdə Azərbaycanda 1200 məktəb 100-dən çox məd-

rəsə fəaliyyət göstərirmiş. XVII əsrin məşhur türk səyyahı Ö. Çələbinin məlumatına görə, 1647-ci ildə təkcə Təbrizdə 600-dən çox məktəb, 47-dən çox böyük mədrəsə mövcud olub. Onların əksəriyyətində dərs vəsaiti kimi digər klassiklərlə yanaşı Füzulinin əsərlərindən də geniş istifadə edilmişdir.

Bu proses təhsil sistemində mühüm yer tutan mollaxana və mədrəsələrdə XIX əsrin sonlarına kimi davam etmişdir. Professor Ə. Yəqubi qeyd edirdi ki, *“XIX əsrin ortalarında da Azərbaycan və Orta Asiya məktəblərində qiraət üçün tədris vəsaiti kimi Füzulinin ana dilində yazılmış “Leyli və Məcnun” poeması və bir sıra qəzəllərindən ibarət şeirlər məcmuəsinin Təbriz çapından geniş istifadə edilirmiş”* (Maraq üçün qeyd edək ki, 1830 – 1860-cı illərdə Azərbaycan dilində çap olunmuş kitabların 28 faizdən çoxunu Füzulinin Təbrizdə qiraət üçün çap olunmuş “Leyli və Məcnun” poeması və qəzəlləri təşkil edirdi) [3, s. 160].

Təsədüfi deyildir ki, məşhur ədəbiyyatşünas, pedaqoq və metodist F. Köçərli qəlb şairinin əsərlərinin məktəblərdə tədrisi ilə əlaqədar yazırdı: *“...Bu axır vaxtlara kimi onun divani-qəzəliyyatı və “Leyli və Məcnun” hekayəsi məktəblərdə təlim kitabı olub, uşaqlara ondan dərs verilirdi. İndi də köhnə məktəblərdə təhsil almış adamlardan hər birisini dindirən, “Leyli və Məcnun” hekayəsinin ibtidasını... başlayıb əzbərdən oxuyacaqdır”* [4, s. 10].

Akademik H. Araslı isə “Leyli və Məcnun” poeması barədə deyirdi: *“Bu poema uzun müddət Azərbaycan dili anlaşılan bütün ölkələrin məktəblərində bir dərs kitabı kimi istifadə edilmişdir”* [5, s. 192].

H. Araslı, H. Əhmədov və professor Ə. Yaqubinin qeydlərindən də göründüyü kimi, poemadan tək Azərbaycanda yox, “Azərbaycan dili anlaşılan bütün ölkələrin məktəblərində” dərslik kimi istifadə edilmişdir.

Mollaxana və mədrəsələrlə yanaşı, Füzuli yaradıcılığının tədrisi təxminən XIX əsrin ortalarından meydana çıxan dünyəvi təhsil məktəblərində də aparılırdı. Lakin bu məktəblərdə mədrəsələrdən fərqli olaraq, təhsil proqram, dərslik və digər vəsaitlər vasitəsilə öyrədilirdi.

Ona görə də həmin dövrdən məktəblərin ehtiyaclarını ödəmək üçün dərsliklərin, qiraət kitablarının tərtibi sürətlənmiş, məktəblər üçün xeyli sayda dərsliklər, müntəxəbatlar, dərs vəsaitləri yazılmışdı.

Həmin dərsliklərin bir çoxunda digər yazıçılarımızla yanaşı, Füzulinin əsərlərinə də yer verilmişdir. Məsələn, məşhur şərqşünas alim Mirzə Kazımbəyin 1846-cı ildə Sankt-Peterburqda çap edilmiş “Учебные пособия для временного курса турецкого языка” dərsliyinin ikinci hissəsində – müntəxəbatda verilən mətnlərin içərisində Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından parçalar vardı. M. Ş. Vazeh də 1852-ci ildə

Tiflis gimnaziyasının Şərq dilləri müəllimi İ. Qriqoryevlə birlikdə yazdığı və üç fəsildən ibarət “Kitabi-türki” dərsliyinə Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən nümunələr daxil etmişdi. S. Ə. Şirvani özünün “Rəbiül-ətfal”ına şairin təmsillərindən, L. Z. Budaqov isə “Müntəxəbat” adlı dərs vəsaitinə müəllimi M. Kazımbəyin məsləhəti ilə Füzuli “Divan”ından seçmələr salmışdılar. R. Əfəndiyev Bakı Quberniya İdarəsinin mətbəəsində çap olunmuş “Bəsirətül-ətfal” dərsliyində Füzuli haqqında məlumat vermiş, F. Ağazadə isə özünün “Ədəbiyyat məcmuəsi” dərs vəsaitində şair barədə oçerklə yanaşı, onun əsərlərindən nümunələr yerləşdirmişdi.

Təəssüf ki, XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində bəzi mətbuat orqanları, həmçinin bəzi görkəmli şəxslər (sonralar da belələrinə təsadüf edilmişdir) tərəfindən klassiklərin, o cümlədən Füzulinin öyrənilməsi və tədrisi “əleyhinə” xoş olmayan fikirlər söylənilmişdir. Bu barədə geniş söhbət açmağa ehtiyac duymuruq. Zənn edirik ki, tədqiqatlarda da deyildiyi kimi, bu fikirlər Füzuliyə və onun yaradıcılığına filoloji yanaşma olmayıb, məsələnin sosioloji, pedaqoji və tərbiyəvi tərəfidir. Bunu həm də zamanın şeir və yeni üslub tələbi kimi qiymətləndirmək olar. Bu tələbi irəli sürənlərin qənaətinə, “gətirmək təzə üslubə gərəkdir köhnə dünyanı” [6, s. 26].

Amma “köhnə üslub təzə dünyanın əynində karnaval effekti yaratdığı kimi, təzə üslub da köhnə dünyanın əyninə düz gəlməyəcəkdi. Təzə dünyanın əyninə təzə üslub biçilməli idi... [Osmanoğlu M. 2017]. Məsələni ədəbiyyatımızın klassiklərinin, o cümlədən Füzulinin əsərlərinin öyrədilməsindən imtina etməklə yoluna qoymaq qeyri-mümkün idi.

Sovet dövründə də şairin əsərlərinin tədrisinə münasibət birmənalı olmamışdır. Keçən əsrin 20-ci illərində yalnız dinə deyil, bütün həyatı boyu dini fanatizmə, mövhumata, avamlıq və cəhalətə qarşı çıxan, öz xalqının tərəqqisinə çalışan M.Füzuli ateist kimi təqdim olunur, dini-mənəvi dəyərlər tənqid obyektinə çevrilirdi. Onun “Könül, səccadəyə basma ayaq” adlı qəzəli orta məktəbin yuxarı sinif ədəbiyyat dərslərində Füzulinin dinsiz və ateist düşüncəyə sahib olmasının sübutu kimi tədris edilirdi. Həmin əsrin 40-cı illərində “Kommunist” qəzeti məktəblərdə “Daima bir Füzuli, bir Vaqif, bir... və sair bu kimi şairləri öyrədirlər”, – yazaraq öfkələnirdi. Tədqiqatçı və dərslik müəlliflərindən Füzulini marksizm-leninizm ideologiyası ilə əlaqələndirməyi tələb edirdilər.

Professor Kamil Vəli Nərimanoğlunun qeyd etdiyi kimi, *“insanın milləti, dini, inancı, adət-ənənəsi, tarixi keçmişi, ədəbiyyatı, geni, yaddaşı... var. 60 – 70 il (sovet dövrü və ideologiyası) onun yüzilliklər boyu gələn kimliyini məhv edə bilməz. Yıpradar, deformasiya edər, zədələyər, ancaq silib apara bilməz. Bu ədəbiyyatın gen yaddaşında... Füzuli də var. Bu mənada Füzuli XVI əsrin qüdrətli şairi olduğu kimi,*

XIX – XXI əsrlərin də modernisti, postmodernisti, post postmodernistidir” [8, s. 41].
“Dünənə bu gün arasında savaş olarsa, sabahı itirərik” (U. Çörçill).

Bu adamlar anlamaq istəmirdilər ki, *“klassik – əbədi deməkdir. Klassiki klassik olmayandan ayıran yeganə cəhət də elə budur. Klassikin əsərinə müasirliyi kənardan əlavə etməirlər. Əsrdən-əsrə klassiklər özləri addımlayır. Daha doğrusu, bəşəriyyət, xalqlar özü əsrdən-əsrə addımladıqca klassikə daha çox yaxınlaşırlar. Məqsəd dahi klassikin yaradıcılığına məxsus nəhayətsizliyin, bitməz-tükənməzliyin yeni həddlərini kəşf etməkdir”* (Y. Qarayev).

Lakin şairin “hünər, kəlam ustası və sənətkar olması” qarşısında təslim olan sovet ideoloqları Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi prosesində Füzulinin bir sıra əsərlərini mənbə olaraq qəbul etməyə məcbur olmuşdular. Dərsliklərdə onun yaradıcılığı ilə bağlı icmallar və bir sıra əsərlərinin tədrisi nəzərdə tutulmuş, dərsdənəkar oxu üçün əsərləri müntəxəbatlara daxil edilmişdir. Məsələn, 1949-cu il VIII sinif ədəbiyyat müntəxəbatında şairin “Şikayətnamə” və “Leyli və Məcnun” əsərlərindən başqa, səkkiz qəzəli də verilmişdi. 1963-cü ilin 8-ci sinif dərsliklərində qədim dövr ədəbiyyatından Nizami Gəncəvidən sonra yalnız Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı əks olunmuşdur [9, s. 99].

Onu da qeyd etmək ki, XX əsrin 70-ci illərindən sonra klassiklərin irsinə münasibətdə, onların tədqiqində və əsərlərinin məktəblərdə tədrisində dönüş başlanmışdı. Bu işlərdə ümummilli lider H. Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. H. Əliyevin ədəbi-tarixi proses konsepsiyasına M. Füzuli “bütün türk xalqlarının böyük şairi” kimi daxil olmuşdu. Bu tarixən ona verilən ən düzgün qiymət idi. O deyirdi: “Füzuli mənim tarixim, Füzuli mənim məniyəmdir”.

XX əsrdə məktəblərdə şairin “Məni candan usandırdı...”, “Könül səccadəyə basma ayaq”, “Heyrət, ey büt...”, “Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?”, “Söz” qəzəlləri, “Padişahi-mülk” qitəsi, “Su” qəsidəsi, “Leyli və Məcnun”, “Söhbətül-əsmar” mənzumələrindən parçalar tədris edilirdi.

Müstəqillik illərində digər fənlər kimi ədəbiyyatın tədrisi sahəsində də ciddi dönüş yaranmış, ədəbiyyat tədrisi sovet sisteminin ideoloji əhəmiyyət və qəliblərindən azad olmuşdu. Ulu öndər Füzuli irsini “Azərbaycan xalqının, türk dünyasının, türk xalqlarının bu günü və gələcəyi üçün böyük nümunə” kimi dəyərləndirərək deyirdi: *“...Elmimizlə, mədəniyyətimizlə, mədəniyyətimizlə çox ehtiyatlı, çox diqqətli davranmaq lazımdır. Bu işləri bazar iqtisadiyyatının ixtiyarına vermək olmaz...”*.

Müstəqillik illərində məktəblərdə klassiklərin, o cümlədən M. Füzulinin tədrisinə diqqət artırılmış, yeni fənn proqramında (kurikulumunda) VIII və X siniflərdə şairin həyat və yaradıcılıq yolunun, bəzi əsərlərinin tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Mövzuların

fəal / interaktiv təlim metodları ilə keçirilməsi rəsmi tələb kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bunun üçün həmin siniflər üzrə ədəbiyyat dərslərinə əlavə kimi hazırlanmış metodik vəsaitlərdə kifayət qədər metodiki göstərişlər verilmişdir. Həmçinin ötən dövrdə Füzulinin tədrisi ilə əlaqədar qabaqcıl iş təcrübəsindən bəhs edən məqalələr, dərslər və proqramlarla müəllimlərin səmərəli işləməsini təmin etmək üçün əlavə metodik vəsaitlər hazırlanmışdır.

Hazırda məktəblərin VIII siniflərində dahi şairin “Söz” qəzəli, X siniflərdə isə “Məni candan usandırdı” qəzəli və “Leyli və Məcnun” poeması tədris olunur. “Söz” qəzəlinin tədrisinə (1 saat əsərin məzmunu üzərində iş, 1 saat təhlil üzrə iş, 1 saat tətbiq, yaradıcı iş və müzakirəyə ayrılmaqla) 3 saat vaxt verilmişdir. X sinifdə isə “M.Füzulinin həyatı, yaradıcılıq yolu” mövzusu üçün 1 saat, “Məni candan usandırdı” qəzəlinin tədrisinə 2 saat (məzmunu üzərində iş 1 saat, təhlil üzrə iş 1 saat olmaqla), “Leyli və Məcnun” poemasının tədrisinə isə (əsərin məzmununun öyrədilməsinə 2 saat, təhlilə 2 saat olmaqla) 4 saat vaxt ayrılmışdır. Şairin əsərləri sinifdən xaric oxu üçün də tövsiyə olunur.

Etiraf edək ki, hazırda dərk etmə forması, təfəkkür tərzində və dili xeyli dəyişmiş, fərqli bir mədəniyyətə yiyələnərkən olan, Füzulinin yaradıcılığına qərərli yanaşan, onun əsərlərinə “anlaşılmaz” damğası vuran bir nəsillə üz-üzəyik. Fikrimizcə, bu, böyük şairin əsərlərinin anlaşılması və tədrisindəki bir sıra çətinliklərlə bağlıdır [10, s. 196]. Təsədüfi deyildir ki, 1994-cü ildə ümummilli liderimiz H. Əliyev M. Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar yubiley üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında demişdir ki, *“Füzuli xalqımız arasında nə qədər məşhur olsa da, onun dahiliyi, yaradıcılığının dərinliyi heç də hamıya məlum deyildir”* [“Azərbaycan” qəzeti. 02 yanvar 1994].

Araşdırmalar, şagird və müəllimlərlə aparılmış sorğular, həqiqətən, müasir dövrdə M. Füzulinin şagirdlərə sevdirməsində və mənimsədilməsində bir sıra çətinliklərin mövcud olduğunu göstərir. Məsələn, şairin mədəniyyət və düşüncə tərzinin indikindən fərqli olması, əsərlərinin əruz vəznində yazılması, dilinin çətinliyi, onlardakı təsəvvüf görüşləri, rəmzləri və s. belə çətinliklərdən sayıla bilər.

Aydın məsələdir ki, sənət əsəri yarandığı dövrün tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, düşüncə tərzində içərisində məna kəsb edir və var olur. Füzulinin əsərləri də öz dövrünün obyektiv poetik salnaməsidir. Ümummilli lider H. Əliyev deyirdi: *“Məhəmməd Füzuli öz dövrünün həyatını əks etdirərək, öz mühitindən qida alaraq yaratdığı əsərləri uzaq gələcəyə istiqamətləndirmişdir. Ona görə də Füzulinin əsərləri 500 ildir ki, yaşayır və bundan sonra da yüz illərlə, min illərlə yaşayacaqdır”*.

Nəticə

Beləliklə, Füzulinin əsərlərinin tədrisi yeni yanaşma, ciddi və xüsusi hazırlıq işləri tələb edir. Müəllimlər şagirdlərə onların dərk etmə səviyyəsində həmin əsərlərin yarandığı dövrün tarixi, mədəniyyəti (ümumiislamlıq mədəniyyəti və türk millətinin özəl mədəniyyəti), zamanın düşüncə tərzini, şairin idealizmi, sufizm ideologiyası, təsəvvüf görüşləri və rəmzləri, bunların bədii təzahür formaları barədə sistemli və şüurlu bilik verməlidirlər. Bundan əlavə, əsərlərin tədrisi zamanı lüğət üzrə iş təşkil edilməli, əsərlərdəki anlaşılmayan kəlmə, ibarə, izafətlər, ərəbizm və farsizmlər aydınlaşdırılmalı, məcazlar sistemindən faydalanmaq bacarığı formalaşdırılmalı, dərin fəlsəfi, dini və irfani mətləblər açıqlanmalı, oradakı elmilik və məntiqilik nəzərə alınmalıdır. M. Füzuli əsərlərinin realistlik təsvir obyektini kimi dövr, mühit və müasirlik ilə əlaqələndirilməsinə ehtiyac vardır.

Fikrimizcə, qeyd edilənlər barədə xüsusi dərslər təşkil olunmalıdır. Məsələn, X sinifdə “M. Füzulinin həyatı, yaradıcılıq yolu” mövzusunda ayrılmış vaxtın bir-iki saat artırılması səmərəli olardı. Çünki bu bilik və bacarıqlara sahib olmadan, əsərlərin izahı və təhlili üçün zəmin hazırlamadan Füzulinin əsərlərinin məzmunu və ideyasının anlaşılması, dəyərləndirilməsi və müqayisə edilməsi çətinlik yaradar. Şagirdlərin şairin aşılamaq istədiyi əhvali-ruhiyyəni duymaq, daxilən yaşamaq, “özünüküləşdirmək” bacarığına malik olması zəruridir. Əks təqdirdə onlarda əzbərçiliyə meyl yaranacaq, mahiyyətini anlamadan dərslərdəki materialları əzbərləməklə kifayətlənəcəklər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərində N. Gəncəvi yaradıcılığının tədrisi məsələləri. (2022). Bakı, “CN Poliqrafiya” MMC. 96 s.
2. Əhmədov H. (2001). Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Təhsil. 317 s.
3. Səfərova S. (2023). Azərbaycanda dərslərlərin meydana gəlməsi tarixindən. GDU-nun Elmi xəbərləri, fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, № 2. Gəncə, 160 s.
4. Həsənlı B. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası (mühazirə mətnləri). Bakı, Müəllim. 10 s.
5. Araslı H. (1958). Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. 192 s.
6. Osmanovlu M. (2019, 14 dekabr). Ədəbiyyatımızda “Füzuli məsələsi”. “Ədəbiyyat” qəzeti, s. 26.

7. Osmanoğlu M. (2017, 15 avqust). Uşaqların baharı və ya klassik üslubun payızı. "Ədəbiyyat" qəzeti.
8. Nərimanoğlu K. V. (2008). Sovet ədəbiyyatı: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər. Türk dünyası dil və ədəbiyyat dərgisi (25), 41 s.
9. Əliyeva E. (2019). İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının orta məktəbdə tədrisi. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 2. 99 s.
10. Mahmudova A. (2016). Fuzuli eserlerinin öğretiminde karşılaşılan zorluklar ve çözüm önerileri. Uluslararası türk dünyası eğitim bilimleri və sosyal bilimler kongresi bildiriləri, III cild. Ankara, Türk Eğitim Sen Genel Merkezi Yayınları. 136 s.
11. "Azərbaycan" qəzeti. (1994, 02 avqust).